

Mirosław Kisiel

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0003-2002-0116>

Halyna Nikolai

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky,
Odessa, Ukraine

 <https://orcid.org/0000-0001-6751-1209>

Muzyka i taniec w wychowaniu międzykulturowym – polsko-ukraińskie sploty

Music and Dance in Intercultural Education – Polish-Ukrainian Weaves

Abstract: The paper presents the idea of the research project *Theory and Practice of Musicalization of Early Education Teachers in the Intercultural Dimension*, the aim of which will be to obtain opinions from the surveyed teachers and trainees for the profession on the given topic and to forecast activities and develop effective solutions in the field of “good practices”.

Keywords: music, dance, intercultural preparation of future teachers, early education, Polish-Ukrainian experience

Wprowadzenie

Problem edukacji międzykulturowej staje się dziś jednym z głównych w Europie ze względu na globalizację i internacjonalizację edukacji oraz napływ imigrantów z dawnych dominiów. Dynamiczne przemiany społeczne i tendencje humanistyczne dodatkowo zaktualizowały funkcjonujący dotychczas paradygmat kulturocentryczny. Konflikt wojskowy, jaki rozpoczął się w Ukrainie za sprawą Rosji, i związana z tym eskalacja działań militarnych, a także napływ wojennych ucie-

kinierów do Polski stały się dowodem na to, że tylko poszanowanie wartości interkulturowych może pomóc w zachowaniu uniwersalnych ideałów. W opinii wielu badaczy funkcjonowanie społeczeństw może być zapewnione dzięki pluralizmowi kultur, humanizmowi, wolności, demokracji i sprawiedliwości społecznej. Ta skomplikowana sytuacja ma także wpływ na oświatę; uczący się z różnych krajów oraz uczelnie akademickie kształcące przyszłych nauczycieli próbują się odnaleźć w nowej rzeczywistości.

Proces realizacji edukacji międzykulturowej, mający na celu zapobieganie konfliktom na tle etnicznym i rasowym, był koordynowany na poziomie międzynarodowym przez UNESCO i Radę Europy¹. W zakresie stosowanych na skalę międzynarodową w szkolnictwie wyższym strategii i praktyk następuje dziś globalne przejście od modelu poznawczego do komunikacyjnego. Ważną pozycję w tym procesie zajmują sztuka muzyczna i taniec. Nasycone licznymi odwołaniami do dzieł artystycznych i ludowych, tradycji regionalnych i narodowych są użyteczne w budowaniu relacji, tworzeniu sprzyjającego klimatu, prowadzeniu dialogu, budowaniu skarbnicy wartości. W obecnej sytuacji widoczna staje się konieczność wprowadzania działań akcentujących wartość muzyki i tańca w procesie kształcenia przyszłych nauczycieli, wzrastających ze świadomością istoty i potrzeby włączenia wychowania międzykulturowego do swoich działań pedagogicznych.

Celem niniejszej rozprawy jest prezentacja polsko-ukraińskiego spojrzenia na problem kształcenia przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji w osnowie wychowania międzykulturowego z użyciem muzyki i tańca oraz zaprezentowanie projektu badawczego w tym zakresie.

Edukacja międzykulturowa - usystematyzowanie terminologii

Naukowe rozwiązanie problemów edukacji międzykulturowej wymaga przede wszystkim uporządkowania pola terminologicznego. Zaczniemy od wyjaśnienia istoty pojęcia „kultura”. Analiza badań multidyscyplinarnych wykazała, że rozumienie pojęcia „kultura” różni się w zależności od przesłanek metodologicznych stosowanych przez naukowców. Zwolennicy teorii globalizacji przekonują, że współczesna izolacja kultur tradycyjnych ulega zniszczeniu. Według Matthew Gordona, tworząc koncepcję supermarketu kultury, „ludzkość pożeg-

---

¹ S. Ratajski: *Edukacja kulturalna w pracach UNESCO i organizacji europejskich. W: Edukacja poprzez kulturę. Kreatywność i innowacyjność.* Red. D. Ilczuk, S. Ratajski. Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2011, s. 13–32.

nała się ze światem mozaiki kulturowej, który składał się z odrębnych elementów i granic. Relacje kulturowe coraz bardziej przenikają świat”².

W nurcie postmodernizmu mówi się o zanikaniu granic i niszczeniu kultur lokalnych w celu stworzenia nowej, niepowtarzalnej kultury dla wszystkich – zwanej transkulturą. Zdaniem Wolfganga Welscha transkulturalizm „nie jest spotkaniem ani dialogiem dwóch monolitycznych kultur”³. Filozof ten przekonuje, że transkulturalizm niszczy integralność kultur, „przenika je, stając się istotnym atrybutem współczesnych społeczeństw”⁴. Koncepcja transkulturalizmu wpisuje się w podejście synergetyczne, traktuje współczesną kulturę jako przejściową, otwartą, niestabilną i transformacyjną⁵. „Transkulturalizm mobilizuje i wyjaśnia definicje kultury przedstawione przez kulturalizm, w szczególności poprzez identyfikację i wdrażanie nowych form polityki kulturalnej. W ten sposób zajmuje się szansami, perspektywami i strategiami”, co oznacza, że jest „koncepcją kultury przejścia charakteryzującą się kontaminacją, hybrydyzacją i interferencją”⁶.

Pojemność i elastyczność pojęcia „transkulturowość” świadczą o możliwości jego konkretyzacji w pedagogice. Należałoby przy tym uwzględnić internacjonalizację szkolnictwa wyższego, kwerendowanie międzynarodowych badań o profilu artystycznym, komunikację interkulturową pomiędzy przedstawicielami różnych kultur w przestrzeni uniwersyteckiej⁷. Porównanie konceptów transkulturowości

² M. Gordon: *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*. Przeł. E. Klekot. PIW, Warszawa 2005, s. 17.

³ W. Welsch: *Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa*. W: *Estetyka transkulturowa*. Red. K. Wilkoszewska. Universitas, Kraków 2004, s. 34.

⁴ Ibidem, s. 35.

⁵ G. Nicolis, I. Prigogine: *Self-organization in Nonequilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order Through Fluctuations*. Co. J. Wiley & Sons, New York–London–Sydney–Toronto 1977, s. 491.

⁶ L.S. Gorbunova: *Osvita dlâ doroslih: kognitivno-komunikacijni strategii ta praktiki*. Avtoref. Dis. Doktora filosofskih nauk, NAPNU. Institut Višoi osviti, Kiiv 2015, s. 16. Pobrano z: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Gorbunova_19.10.2015_avtoref.pdf [20.06.2022]. [Л.С. Горбунова: *Освіта для дорослих: когнітивно-комунікаційні стратегії та практики*. Автореф. дис. доктора філософських наук, НАПНУ. Інститут Вищої освіти, Київ 2015]. Jeżeli nie podano inaczej, tłumaczenia fragmentów – M.K., H.N.

⁷ B. Van, G. Nikolai: *Struktura transkul'turnoi kompetentnosti magistriv muzičnogo mistectva*. „Pedagogični nauki: teoriâ, istoriâ, innovacijni tehnologii” 2021, vyp. 5 (109), s. 113. Pobrano z: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/31.pdf> [20.06.2022]. [Б. Ван, Г. Ніколаї: *Структура*

i multikulturowości prowadzi do wniosku, że pierwsza z nich wiąże się z otwartością i interferencją (rozsiewaniem) znaczeń symbolicznych jednej kultury w innych, a druga – z równością wartości oraz samowystarczalnością różnych kultur.

W niniejszym artykule nawiązujemy do koncepcji dialogu kultury. Koncepcja ta przekonuje, że każdą kulturę cechuje energia i siła dialogu. To dzięki nim aktualizuje się potęga oddziaływania kultury i jej znaczenie. Odwołując się do potencjału idei rozumienia hermeneutycznego i teorii spotkania, Władimir Bibler przekonuje, że każda forma rozumienia Innego jest dialogiem, ponieważ „innej świadomości nie można kontemplować, analizować, definiować jako przedmiotu, rzeczy – może ona [świadomość – M.K., H.N.] jedynie być komunikowana w dialogu”⁸.

Znany ukraiński psycholog Iwan Bech proponuje proklamowanie idei dialogu kultur jako zasady metodologicznej wraz z zasadą konformizmu kulturowego. Refleksja teoretyczna pozwala naukowcowi rozróżnić dwa rodzaje rozumienia kultury. Kultura pierwszego typu definiowana jest jako system trwałych konstruktów (poznawczych, technologicznych, artystycznych, estetycznych, duchowych, moralnych i komunikacyjnych). Kultura drugiego typu to system otwartych problemów, które ludzkość rozwiązała w swoim historycznym postępie. Badacz przekonuje, że to właśnie kultura drugiego typu umożliwia stuprocentową realizację idei dialogu kultur. Podmiot może zająć aktywne stanowisko, śledząc genezę określonych konstruktów kulturowych jako wartości⁹.

Powinniśmy też wspomnieć o poglądach Michaiła Bachtina na ideologię spotkania z Innym; chodzi o sytuację, w której „jeden sens ujawnia swoją głębię poprzez spotkanie z Innym” i „zadajemy innej kulturze pytania, których ona sama sobie nie zadała”¹⁰. To właśnie podczas

---

транскультурної компетентності магістрів музичного мистецтва. „Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології” 2021, вип. 5 (109)].

⁸ V. Bibler: *Ot naukoučeniâ – k logike kul'tury. Dva filosofskih vvvedeniâ v dvadcat' pervyj vek*. Politizdat, Moskva 1990, s. 17. [В. Библер: *От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век*. Политиздат, Москва 1990].

⁹ Ī.D. Beh: *Dialog kul'tur u psihologo-pedagogičnomu osmyslenni*. „Aktual'ni pitannâ mistec'koï osviti ta vihovannâ” 2013, вип. 2 (2), s. 79. [І.Д. Бех: *Діалог культур у психолого-педагогічному осмисленні*. „Актуальні питання мистецької освіти та виховання” 2013, вип. 2 (2)].

¹⁰ M. Bachtin: *Estetyka twórczości słownej*. Przeł. [z ros.] D. Ulicka. Oprac., przekł. i wstęp E. Czapplewicz. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 358.

takiego „dialogicznego spotkania dwóch kultur” nie łączą się one ani nie mieszają, każda zachowuje swoją jedność i integralność, ale wzajemnie się wzbogacają. Współpraca i zrozumienie nie są więc budowane na procesach „zanurzenia w kulturę”; przeciwnie, ich skuteczność wymaga wyobcowania i kontemplacji. „Istnieje wytrwały i jednostronny, a więc nieprawdziwy pogląd, że aby lepiej rozumieć kulturę, trzeba się do niej przenieść i zapominając o swojej, spojrzeć na świat oczami tej obcej kultury”¹¹.

Ważne dla kontynuowanych rozważań jest, wprowadzone przez Bachtina i Biblera, pojęcie „granicy” jako terytorium transgranicznego, gdzie wszystkie problemy powinny być rozwiązywane w drodze dialogu. Należy pamiętać, że granice kulturowe są umowne, często nie pokrywają się z faktycznie istniejącymi granicami państwowymi. Kultura zyskuje wiedzę o sobie samej i umacnia się dopiero wtedy, gdy znajduje się na granicy z inną kulturą; uświadamiając sobie swoje znaczenie, zaczyna utrzymywać granice kulturowe.

W Polsce toczy się ożywiona dyskusja na temat grup mniejszościowych, a przede wszystkim procesów kształtowania się tożsamości kulturowej. W podejmowanych badaniach naukowych opisywane są procesy modelowania tożsamości narodowej i społecznej jednostek i zbiorowości z obszarów tzw. pogranicza. Pogranicze traktowane jest w tym przypadku nie tylko jako teren geograficzny, ale przede wszystkim jako obszar spotkania, dialogu, możliwości poznawania bogactwa innych kultur, wzajemnego wzbogacania się odmiennością, jako perspektywa wzajemnego porozumienia i zrozumienia¹². Zagadnienia takie jak integracja i asymilacja, tolerancja, wychowanie do wartości czy transmisja dziedzictwa kulturowego oraz postawa jednostek do integracji pojawiają się w wypowiedziach wielu specjalistów¹³.

Interpretacja **transkulturalizmu**, jak ustalono, opiera się na nowym rozumieniu kultury, które zmierza w kierunku globalizacji. Pojęcie „**wielokulturowość**” zakłada równość wartości i samowystarczalność różnych kultur; wielokulturowość charakteryzuje się bierną tolerancją, tendencją do akceptacji równoległego istnienia różnych kultur. W koncepcji **międzykulturowości** natomiast podkreśla się pragnienie konstruktywnego dialogu między kulturami.

¹¹ Ibidem, s. 345.

¹² L. Witkowski: *W stronę edukacji (dla) pogranicza (pedagogiczne Bachtinalia)*. „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4, s. 52.

¹³ J. Nikitorowicz: *Młodzież pogranicza kulturowego Polski, Białorusi, Ukrainy wobec integracji europejskiej. Tożsamość, plany życiowe, wartości*. Trans Humana, Białystok 2000, s. 68.

Wśród istotnych kwestii wymagających rozważenia znalazło się dialogowe spojrzenie na wychowanie międzykulturowe w sytuacji przebywania przez krótki lub/i dłuższy czas przedstawicieli jednej kultury na terenie państwa z własną wyrazistą kulturą, przy jednoczesnej ich bliskości i historycznej zażyłości.

Polsko-ukraińskie doświadczenia

Wśród teoretycznych podstaw studiów nad edukacją międzykulturową i środkami sztuki muzycznej wyróżnimy przede wszystkim idee wielokulturowości, teorię edukacji estetycznej i poliestetycznej w badaniach naukowców z zakresu pedagogiki sztuki. Zauważmy, że badania różnią się w zakresie stosowanej terminologii. W niemieckiej myśli naukowej częściej używa się terminu „interkulturowość”, w badaniach polskich i ukraińskich – terminu „międzykulturowość”; w europejskiej myśli dominuje „wielokulturowość”, w amerykańskiej natomiast – „multi-kulturowość”.

Idee edukacji międzykulturowej wpisują się w postulaty teorii edukacji estetycznej, która aktywnie rozwijała się w Europie w XX wieku, między innymi w twórczości wybitnych polskich filozofów Romana Ingardena¹⁴ czy Ireny Wojnar¹⁵. Według tej ostatniej edukacja estetyczna łączy się ze współczesnym humanistycznym dyskursem o człowieku, stosunkach międzyludzkich, dialogu grup etnicznych i narodów; obejmuje sztukę interpretującą świat, dorobek kulturowy i wewnętrzne przeżycia człowieka. Niemiecki naukowiec Christoph Khittl¹⁶ uważał, że w pedagogice muzycznej interkulturowe działania inspirują poznanie i zrozumienie siebie, własnej kultury, korzeni, swojej prywatnej ojczyzny. Jednostka z lokalnym rdzeniem kulturowym, poczuciem wartości i godności jest w stanie zrozumieć innych ludzi, zrozumieć złożoność zjawisk, wychodzić poza własny krąg kulturowy, aby odkrywać i rozumieć innych, szanować różnice i traktować je jako czynnik rozwoju.

---

¹⁴ Zob. R. Ingarden: *Przeżycie, dzieło, wartość*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.

¹⁵ Zob. I. Wojnar: *Teoria wychowania estetycznego. Zarys problematyki*. Wyd. 4. Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1995.

¹⁶ Ch. Khittl: *Polyästhetische Erziehung. Integrative Musikpädagogik*. W: *Lexikon der Musikpädagogik*. Hrsg. S. Helms, R. Schneider, R. Weber. Bosse, Kassel 2005, s. 204–206.

O wychowaniu międzykulturowym przez muzykę pisało wielu ukraińskich badaczy¹⁷. W badaniach dominują w szczególności konteksty: historyczno-genetyczny, etnograficzny, muzykologiczny, porównawczy, społeczno-kulturowy, aksjologiczny oraz interdyscyplinarny. Każdy z wymienionych ma swoją własną charakterystykę – identyfikuje różnice w rozumieniu interkulturowości i międzykulturowości, a także edukacji i wychowania. W ukraińskiej nauce terminy „interkulturowość” i „międzykulturowość” mają odmienne znaczenie.

Problem wychowania międzykulturowego przez muzykę w Ukrainie został podjęty w ramach projektu badawczego pod nazwą *Interkulturowe wychowanie dzieci i młodzieży przez sztukę muzyczną* (projekt nr 0112U002029), realizowanego w Sumskim Państwowym Pedagogicznym Uniwersytecie im. Antona Makarenki. Projekt był przygotowany na zamówienie Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy i zrealizowany w latach 2012–2013 pod kierunkiem współautorki niniejszego artykułu. W koncepcji edukacji międzykulturowej i wychowania uczniów i studentów poprzez sztukę muzyczną wyraźnie opisano procedurę wypełniania tej edukacji specyficznymi treściami, uwzględniono też charakterystyczne formy jej organizacji. Wprowadzenie komponentu międzykulturowego w treści kształcenia muzycznego uczniów i studentów, opracowanie swoistej metodyki procesu edukacyjnego, określenie kierunków działań międzykulturowych w odniesieniu do studentów zagranicznych w zakresie kultury muzycznej i choreografii – wszystko to służyło realizacji koncepcji edukacji międzykulturowej. W projekcie wyszczególniono cztery moduły:

I. Wprowadzenie komponentu międzykulturowego do treści kształcenia muzycznego uczniów.

¹⁷ Zob. H. Bilova: *Polycultural Dimension of Art Education*. „Pedagogični nauki: teoriâ, istoriâ, innovacijni tehnologii” 2018, № 6 (80), s. 142–154. Pobrano z: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/16.pdf> [20.06.2022]. [„Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології” 2018, № 6 (80)]; N.O. Golubic’ka: *Formuvannâ etnopedagogičnoï kul’turi majbutn’ogo včitelâ muzičnogo mistectva v procesi vokal’no-horovogo navčannâ*. Avtoref. dis. kand. ped. Nauk, NPU im. M.P. Dragomanova, Kiïv 2019. Pobrano z: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27723/100355276.pdf> [20.06.2022]. [Н.О. Голубицька: *Формування етнопедагогічної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі вокально-хорового навчання*. Автореф. дис. канд. пед. Nauk, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Київ 2019]; E. Rebrova: *Hudožestvennâ identifikaciâ kak faktor podgotovki učitelej muzyki i horeografii v usloviâh polikul’turnoj obrazovatel’noj sredy*. „Ars Inter Culturas” 2018, nr 3, s. 137–154. <https://doi.org/10.34858/AIC.3.2014.49>. [E. Реброва: *Художественная идентификация как фактор подготовки учителей музыки и хореографии в условиях поликультурной образовательной среды*].

- II. Zastosowanie w procesie edukacyjnym innowacyjnej technologii pedagogicznej.
- III. Wyznaczenie kierunków aktywności międzykulturowej studentów z innych krajów w zakresie kultury muzycznej.
- IV. Wprowadzenie międzykulturowego wymiaru edukacji; na szczególną uwagę zasługuje program wychowania choreograficznego dla dzieci w wieku przedszkolnym pod tytułem *Taneczny wianuszek przyjaźni*.

Pierwszy moduł projektu dotyczył wsparcia programowego oraz metodycznego i zawierał:

- 1) wprowadzenie treści międzykulturowych do programów i podręczników do kształcenia muzycznego (klasy I-IV);
- 2) zapoznanie uczniów szkół podstawowych z kulturą muzyczną krajów sąsiadujących (Białorusi, Mołdawii, Polski, Rosji, Rumunii, Słowacji i Węgier).

W module drugim, dotyczącym wsparcia organizacyjnego i metodycznego projektu, uwzględniono takie zagadnienia, jak:

- 1) systematyczne wykorzystywanie narzędzi multimedialnych odpowiadających współczesnej technologii w celu realizacji zasady pogłębłości;
- 2) uzasadnienie organizacyjnych i pedagogicznych podstaw działalności międzykulturowej uniwersyteckich ośrodków kultury;
- 3) stworzenie Centrum Kultury, Twórczości Artystycznej i Wypoczynku Studentów, w którym przedstawiciele różnych narodowości i religii mogliby się komunikować w procesie wspólnej działalności artystycznej;
- 4) stworzenie międzynarodowych zespołów artystycznych (muzycznych i tanecznych) w celu pobudzenia chęci studentów do osiągnięcia konsensusu na wspólnych podstawach, do życia razem w jednym społeczeństwie, do utrwalenia poczucia radości współtworzenia w międzykulturowej grupie muzyczno-wykonawczej.

Podstawowym założeniem przygotowanego i wdrażanego do praktyki projektu było przekonanie, że w edukacji międzykulturowej ważne jest zaszczepianie szacunku i skupienie się na poznaniu Innego, kształtowanie umiejętności współdziałania oraz ostrzeganie przed uproszczonym i zniekształconym jego obrazem.

W polskiej pedagogice estetycznej muzyka i taniec postrzegane są jako wyjątkowy, pozawerbalny język komunikacji międzyludzkiej (zob. prace Karola Szymanowskiego, Zofii Burowskiej, Wojciecha J. Burszty, Zofii Konaszkiewicz, Jarosława Chacińskiego i innych), mają pewną łatwość w konstruowaniu sytuacji dydaktycznej, w której mogliby uczestniczyć przedstawiciele różnych kultur. To założenie wydaje się zbieżne ze stanowiskiem wielu badaczy europejskich, między innymi

Karla H. Ehrenfortha, Siegmunda Helmsa, Jensa Kniggego, Irmgard Merkt, Wolfganga Roschera.

Najczęściej używanym w naszym kraju określeniem precyzującym muzykę jako medium w realizacji edukacji między kulturami jest „muzyczna edukacja międzykulturowa”, względnie „międzykulturowo zorientowana edukacja muzyczna”. W polskim rozumieniu tej dyscypliny akcent położony jest na międzykulturowe oddziaływania wychowawcze oraz uczenie się innych kultur muzycznych. Wczesne koncepcje muzycznego wychowania międzykulturowego powstały na gruncie sfery działaniowej, a więc w nurcie pragmatycznym i konstruktywistycznym. Refleksja teoretyczna ukształtowała się w działaniu jako skutek realizowanych dydaktycznych form aktywności muzycznych. Niezależnie od działaniowej wersji muzycznej edukacji międzykulturowej rozwijał się nurt przyswajania przez ucznia wiedzy o innych kulturach muzycznych, który poprzez uwypuklenie bogatego kontekstu tradycji społeczno-kulturowej, jej wartości i sensów miał służyć kształtowaniu postaw wychowawczych; pośród nich najważniejsze były: postrzeganie przedstawicieli innych kultur jako partnerów, gotowość do podjęcia dialogu i organizowania spotkań oraz redukcja stereotypów¹⁸.

W edukacji muzycznej można odnotować praktykę przyczepiania etykiety międzykulturowej różnym aktywnościom dydaktycznym podejmowanym podczas zajęć szkolnych, na przykład *Muzyka świata*, *Pieśni różnych narodów*, *Tańce integracyjne*. Zajęcia takie wypełnione są często atrakcyjną muzyką, którą uczeń wykonuje podczas różnorodnych ćwiczeń. Po części prowadzą do ukształtowania świadomości istnienia innej kultury i zbudowania na tej bazie trwałej postawy wobec niej; właściwością tej postawy powinien być etos szacunku i tolerancji wobec innego człowieka¹⁹.

Nauka muzyki ludowej swojego kraju i innych narodów należy do najbardziej powszechnych orientacji metodycznych stosowanych w praktyce szkolnej w muzycznej edukacji międzykulturowej. Podobną wartość ma muzyka sakralna, która może dostarczyć impulsów do tworzenia wewnętrznego etosu człowieka, uczynić go gotowym na

---

¹⁸ J. Chaciński: *Praktyczne zastosowanie pedagogiki międzykulturowej w edukacji muzycznej*. „Ars Inter Culturas” 2015, nr 4, s. 13–30. <https://doi.org/10.34858/AIC.4.2015.61>.

¹⁹ N. Kłysz-Sokalska: *Muzyka jako narzędzie edukacji międzykulturowej*. „Życie Szkoły” 2021, nr 4, s. 45; E. Frołowicz: *Jestem Inny! Muzyczna edukacja wczesnoszkolna a problematyka wielokulturowości*. „Aspekty Muzyki” 2015, nr 5, s. 84.

podjęcie dialogu eksponującego szacunek dla Innego poprzez poznanie go²⁰.

Edukację muzyczną można więc postrzegać jako jeden z obiecujących obszarów realizacji założeń pedagogiki w dialogu między kulturami²¹. Wartość takiej edukacji wynika przede wszystkim z tego, że zajmowanie się muzyką, śpiewem i tańcem oraz procesami artystycznego wychowania i uczenia się otwiera dzieci i młodzież na symboliczny świat wielu kultur. Istotnym czynnikiem w tym procesie będzie postać nauczyciela, kreatywnego, refleksyjnego i twórczego pedagoga.

Wyzwania międzykulturowe dla współczesnego nauczyciela

Nauczyciel jako mediator interkulturowy to nie tylko osoba przekazująca wiedzę na temat języka muzyki i kultury, lecz także stale kształtujący się animator, uświadamiający uczniom, od czego zależy ich postrzeganie drugiego człowieka i w jaki sposób kontakty z innymi kulturami pozwalają młodym ludziom dowiedzieć się więcej zarówno o Innym, jak i o sobie samych. Powinien również rozwijać u uczniów umiejętność obserwacji własnej kultury, pielęgnowania poczucia tożsamości, doświadczania ciekawości wobec innych, dystansu do stereotypów oraz rozpoznawania niejednoznacznych symboli kulturowych. Pracując ze studentami, przyszłymi nauczycielami, powinniśmy, oprócz treningów interkulturowych, stosować różne podejścia do rozwijania kompetencji. Proponuje się między innymi korzystanie z programów edukacyjnych o wydźwięku międzykulturowym, analizę materiałów medialnych dostępnych online, kwerendę literatury, seminaria poświęcone kompetencji interkulturowej, pracę z filmem, podróże studyjne i realizowane w ich ramach projekty badawcze, a także kształtowanie refleksyjności podczas oceny innych kultur. Piszą o tym w swoich publikacjach tacy autorzy, jak: Przemysław P. Grzybowski, Ewa Bandura, Barbara Dobrowolska, Jerzy Nikitorowicz, Ewa Ogrodzka-Mazur. Na pograniczu (polsko-czeskim, polsko-białoruskim, polsko-ukraińskim i innych) prowadzona jest edukacja dla mniejszości narodowych i etnicz-

---

²⁰ A. Józefowicz et al.: *Sztuka i jej miejsce w edukacji międzykulturowej - idee, koncepcje i rozwiązania metodyczne*. Wydawnictwo Adam Marszałek-Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, Toruń-Białystok 2015, s. 67.

²¹ Z. Konaszekiewicz et al.: *Standardy edukacji muzycznej*. W: *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*. Red. A. Białkowski. Fundacja Polskiej Rady Muzycznej, Warszawa 2008, s. 136. Pobrano z: https://www.muzykajest.pl/images/stories/standardy_calosc.pdf [27.04.2022].

nych (w szkołach z językiem nauczania mniejszości, dwujęzycznych i w placówkach szkolnych oferujących naukę innego języka jako zajęcia dodatkowe), będąca wynikiem makropolitycznych ustaleń²².

Dziś oświata polska stoi przed nowym wyzwaniem – koniecznością wsparcia rzeszy dzieci ukraińskich podejmujących edukację w placówkach przedszkolnych i szkolnych oraz młodych ludzi z Ukrainy kształcących się w szkołach wyższych w całym niemal kraju. Pojawiają się w związku z tym liczne problemy, niedomówienia, odmienności w rozwiązaniach organizacyjnych, dostrzega się konieczność likwidowania zaniedbań oraz uświadamiania korzyści (indywidualnych, społecznych i eskapizmu) z zaistniałej koniunktury. Nauczyciel w tej sytuacji powinien poszukiwać wsparcia, gromadzić materiały, pomysły wspierające skuteczne działania, odwoływać się do własnych doświadczeń oraz popularyzować sprawdzone rozwiązania²³. Nam, badaczom, pozostaje obserwacja zdarzeń, monitorowanie przebiegu zmian, odnotowywanie reakcji, wypowiedzi oraz popularyzowanie sprawdzonych rozwiązań inicjujących ewolucję stosowanych działań.

Rezultaty badań

Aktywność muzyczna stanowi źródło przeżycia estetyczno-emocjonalnego jednostki, muzyka i uświadomienie sobie bogactwa muzycznego świata umożliwiają wszechstronny rozwój młodego człowieka w kontekście wychowawczym²⁴. Muzykowanie przygotowującej się do zawodu nauczyciela młodzieży akademickiej stanowi, obok wiedzy przedmiotowej i wiedzy profesjonalnej o nauczaniu, niezbędny element systemu kształcenia uczelni wyższych. Kontakt z autentyczną sytuacją edukacyjną, wielopłaszczyznowa aplikacja wiedzy w działaniu w wielu przypadkach staje się satysfakcjonującym źródłem refleksji²⁵.

---

²² *Edukacja mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności postępującej się językiem regionalnym w Polsce 2010–2011*. [Raport]. Oprac. B. Machul-Telus, M. Majewska. ORE, Warszawa 2012, s. 7. Pobrano z: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=3376> [22.06.2022].

²³ E. Bandura: *Nauczyciel jako mediator kulturowy*. Red. J. Dybiec, M. Piotrowska. Tertium, Kraków 2007, s. 32.

²⁴ Z. Konaszek: *Fenomen polskiej edukacji muzycznej*. „Konteksty Kształcenia Muzycznego” 2014, nr 1 (1), s. 11–25. <https://doi.org/10.5604/2392277X.1150102>.

²⁵ M. Kisiel: *Doskonalenie kompetencji muzycznych studentów edukacji wczesnoszkolnej podczas zajęć terenowych w szkole*. W: *Praktyki pedagogiczne przestrzeni i miejscem ewaluacji kompetencji przyszłych nauczycieli wczesniej edukacji: kon-*

Nauczyciele i studenci, którzy chcą zrozumieć muzykę i w pełni ją wykorzystać w pracy z uczniem na pierwszym etapie edukacyjnym, powinni uwzględnić wartość twórczości muzycznej. Muzyka i taniec niewątpliwie sprawiają dzieciom dużo przyjemności. Pozwalają także zintegrować przestrzeń związaną z poznawaniem i doznawaniem życia w jego wymiarze indywidualnym i wspólnotowym. Intensyfikując emocje, uspokajają lub pobudzają do działania, pomagają w pokonywaniu wielu trudności; mogą stanowić wsparcie dla całego procesu edukacyjnego. Zainicjowana ze studentami wczesnej edukacji praca umuzykalniająca to poszukiwanie i odnajdywanie wspólnych obszarów edukacji muzycznej w dialogu między kulturami Polski i Ukrainy.

Analiza dokumentów oświatowych stała się inspiracją do wypracowania środków niezbędnych w porozumiewaniu się dzieci z obu krajów, a także nauczycieli, rodziców i wychowawców. Badaniu poddano wybrane dokumenty oświatowe²⁶, wybrane podręczniki edukacji muzycznej dla uczniów wczesnej edukacji, tudzież wybrane strony internetowe dokumentujące zdarzenia artystyczne kwerendowanych instytucji oświatowych. Ze względu na specyficzną sytuację (pandemia COVID-19 i wojna w Ukrainie) kwerendowanie publikacji podręcznikowych przeznaczonych do analizy ograniczono do kilku pozycji polskich i ukraińskich: podręczniki dla ucznia klasy trzeciej z cyklu *Nasza szkoła*²⁷ oraz przewodnik dla nauczyciela *Inspiracje muzyczne*²⁸, a także podręcznik z cyklu *Sztuka*, również dla klasy trzeciej²⁹, tudzież wydany w Polsce *Ukraiński śpiewnik szkolny*³⁰.

---

sepcje, przemiany, rozwiązania. Red. E. Musiał, J. Malinowska. Wydawnictwo Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2018, s. 87–100.

²⁶ Zob. Dobra Szkoła: *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem. Wychowanie przedszkolne i edukacja wczesnoszkolna*. MEN, ORE, 2017. Pobrano z: <https://www.ore.edu.pl/nowa-podstawa-programowa/WYCHOWANIE%20PRZEDSZKOLNE,%20EDUKACJA%20WCZESNOSZKOLNA/Podstawa%20programowa%20wychowania%20przedszkolnego%20i%20kształcenia%20ogólnego%20dla%20szkoły%20podstawowej%20z%20komentarzem.pdf> [22.05.2022].

²⁷ Zob. M. Lorek, M. Zatorska: *Nasza szkoła. Podręcznik do szkoły podstawowej. Klasa 3 cz. 2*. MEN, Warszawa 2016.

²⁸ Zob. M. Józwiak et al.: *Inspiracje muzyczne do podręcznika „Nasza Szkoła” kl. 3*. MEN-ORE, Warszawa 2016. <https://www.ore.edu.pl/2018/01/inspiracje-muzyczne> [dostęp: 27.04.2022].

²⁹ Zob. O. Lobova: *Mistectvo. Pidručnik dlâ 3 kl. Školap, Kiiv 2020*. [O. Лобова: *Мистецтво. Підручник для 3 кл. Школар, Київ 2020*].

³⁰ Zob. Ā. Kuročko: *Ukrains'kij škil'nij pisennik*. PZWS, Warszawa 1970. [Й. Курочко: *Український шкільний пісенник*].

Akcentowanie form muzyczno-ruchowych jako uniwersalnych w budowaniu relacji społecznych, kształtujących poczucie tożsamości i zrozumienia odmienności, a także budowanie bezpiecznej atmosfery grupy przedszkolnej czy klasy szkolnej to ważny obszar działania nauczyciela wczesnej edukacji. Innym, równie ważnym, będzie inicjowanie sytuacji problemowych i twórczych w poszukiwaniu właściwych rozwiązań komunikacyjnych podczas zajęć metodycznych, seminariów muzykologicznych oraz treningu w obszarze wybranych form aktywności muzycznej, również w zakresie kompetencji, jak: taniec, gra na akompaniującym instrumencie melodycznym, śpiew, rytmiczna recytacja, ekspresja twórcza, a także inicjowanie zabaw i działań artystycznych z użyciem atrakcyjnych materiałów, pomocy czy środków (mediów) dydaktycznych.

Efektom podjętych zabiegów naukowo-dydaktycznych z pewnością może być powstanie opracowań dotyczących skutecznych form działań w sferze edukacji międzykulturowej, w tym na temat zrozumienia specyfiki pracy w sytuacjach nietypowych, pozyskiwania nowych informacji oraz konfrontowania praktyk własnych z doświadczeniami innych badaczy, a także inicjowanie różnych aktywności artystycznych (ekspresji odtwórczej, twórczej i percepcji), tudzież wypracowanie pożądaných w danej sytuacji strategii kształcenia przyszłych nauczycieli.

Wymuszona wojną imigracja do Polski nauczycieli akademickich i studentów z Ukrainy oraz chęć kontynuowania zainicjowanej współpracy i zintegrowanej edukacji stały się inspiracją do realizacji pomysłu – opracowania projektu badawczego *Teoria i praktyka umuzykalnienia nauczycieli wczesnej edukacji w wymiarze międzykulturowym*. Został on zainicjowany przez autorów niniejszego artykułu, pracowników naukowych Katedry Sztuki Muzycznej i Choreografii Południowoukraińskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. K. D. Uszyńskiego w Odessie oraz Instytutu Pedagogiki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, z rekomendacją na lata 2022–2023. Badania dotyczyły takich zagadnień, jak:

1. Teoretyczne uzasadnienie umuzykalnienia przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji.
2. Dialog polskiej i ukraińskiej kultury muzycznej na przestrzeni dziejów.
3. Muzyka płaszczyzną wychowania interkulturowego dzieci i młodzieży.
4. Muzyka i muzykowanie przestrzenią budowania relacji dzieci polskich i ukraińskich w świetle aktualnych problemów.
5. Kształcenie nauczycieli wczesnej edukacji w wymiarze interkulturowym (polsko-ukraińskim) – praktyka umuzykalnienia.

Plan działań ukierunkowany został na podejmowanie aktywności naukowej w następujących aspektach:

1. Kwerenda literatury naukowej i dydaktycznej polskiej i ukraińskiej.
2. Wymiana doświadczeń i myśli pedagogiczno-artystycznej (seminaria metodologiczne, debaty, spotkania, także spotkania online).
3. Organizowanie warsztatów szkoleniowych dla przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji w obszarze umuzykalnienia (doświadczenia polsko-ukraińskie) – diagnoza oczekiwań, obszarów zaniedbanych i możliwości rozwoju.
4. Prowadzenie badań w zakresie umuzykalnienia przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji w wymiarze interkulturowym.
5. Eksploracja tematu *Muzyka i muzykowanie przestrzeni budowania relacji dzieci polskich i ukraińskich – perspektywa badań i projektów studenckich*.

Celem projektu jest wymiana doświadczeń w zakresie edukacji międzykulturowej, uzyskanie opinii na temat edukacji międzykulturowej od badanych nauczycieli i aplikantów do zawodu, przygotowanie prognozy działań, wypracowanie skutecznych rozwiązań w zakresie tzw. dobrych praktyk, a także promowanie badań projektowych w pracach awansowych badaczy.

Zakończenie

Muzyka, w jej przeróżnych formach uwarunkowanych kulturowo, była i jest dla człowieka ważnym środkiem ekspresji. W ciągu stuleci powstało wiele ujęć i definicji muzyki. Nad jej społeczno-kulturową rolę zastanawiali się filozofowie, socjologowie, antropologowie, muzykologowie, etnomuzykologowie. Muzyka i taniec mogą być „ucieleśnieniem ducha”, a także sposobem uchwycenia istoty świata, jego nieskończoności i wszelkich idei. Sztuka ta zaspokaja potrzebę piękną, poczucia symetrii, doskonałości, ale również silnych emocji, zachwyty czy wstrząsu zmysłowego. Może z powodzeniem pełnić różne funkcje: estetyczną, hedonistyczną, poznawczą, komunikacyjną, integracyjną i więziotwórczą.

Realizacja projektu badawczego *Teoria i praktyka umuzykalnienia nauczycieli wczesnej edukacji w wymiarze międzykulturowym* przyczyni się do dalszej wymiany doświadczeń polskich i ukraińskich w zakresie edukacji międzykulturowej w osnowie edukacji i wychowania w dialogu między kulturami. Z perspektywy projektowanych relacji międzykulturowych autorom projektu najbardziej istotne wydają się te zakładające wejście w interakcję i dialog z innymi kulturami dzięki

ekspresji, jaką daje aktywne muzykowanie, będące współdziałaniem w przestrzeni muzyki, śpiewu i tańca.

Bibliografia

- Bachtin M.: *Estetyka twórczości słownej*. Przeł. [z ros.] D. Ulicka. Oprac., przekł. i wstęp E. Czaplejewicz. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
- Bandura E.: *Nauczyciel jako mediator kulturowy*. Red. J. Dybiec, M. Piotrowska. Tertium, Kraków 2007.
- Beh Ī.D.: *Dìalog kul'tur u psihologo-pedagogìčnomu osmyslenni*. „Aktual'ni pitannâ mistec'koï osvìti ta vihovannâ” 2013, vyp. 2 (2), s. 79–84. <http://repository.sspu.sumy.ua/handle/123456789/4149> [dostęp: 20.06.2022]. [I.Д. Бех: *Діалог культур у психолого-педагогічному осмисленні*. „Актуальні питання мистецької освіти та виховання” 2013, вип. 2 (2), s. 79–84].
- Bibler V.: *Ot naukoučeniâ – k logike kul'tury. Dva filosofskih vvvedeniâ v dvadcat' pervyj vek*. Politizdat, Moskva 1990. [В. Библер: *От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век*. Политиздат, Москва 1990].
- Bilova H.: *Polycultural Dimension of Art Education*. „Pedagogìčnì nauki: teoriâ, ìstorìâ, ìnnovacìjnì tehnologiï” 2018, № 6 (80), s. 142–154. Pobrano z: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/16.pdf> [20.06.2022]. [„Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології” 2018, № 6 (80)].
- Chaciński J.: *Praktyczne zastosowanie pedagogiki międzykulturowej w edukacji muzycznej*. „Ars Inter Culturas” 2015, nr 4, s. 13–30. <https://doi.org/10.34858/AIC.4.2015.61>.
- Dobra Szkoła: *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem. Wychowanie przedszkolne i edukacja wczesnoszkolna*. MEN, ORE 2017. Pobrano z: <https://www.ore.edu.pl/nowa-podstawa-programowa/WYCHOWANIE%20PRZEDSZKOLNE,%20EDUKACJA%20WCZESNOSZKOLNA/Podstawa%20programowa%20wychowania%20przedszkolnego%20i%20kszta%20l%20cenia%20og%20o%20l%20nego%20dla%20szko%20l%20y%20p%20o%20d%20s%20t%20a%20w%20e%20j%20z%20k%20o%20m%20e%20n%20t%20a%20r%20z%20e%20m.pdf> [22.05.2022].
- Edukacja mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności postępującej się językiem regionalnym w Polsce 2010–2011*. [Raport]. Oprac. B. Machul-Telus, M. Majewska. ORE, Warszawa 2012. Pobrano z: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=3376> [22.06.2022].

- Frołowicz E.: *Jestem Inny! Muzyczna edukacja wczesnoszkolna a problematyka wielokulturowości*. „Aspekty Muzyki” 2015, nr 5, s. 79–93.
- Golubic’ka N.O.: *Formuvannâ etnopedagogičnoï kul’turi majbutn’ogo včitelâ muzičnogo mistectva v procesi vokal’no-horovogo navčannâ*. Avtoref. dis. kand. ped. Nauk, NPU im. M.P. Dragomanova, Kiiv 2019. Pobrano z: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27723/100355276.pdf> [20.06.2022]. [Н.О. Голубицька: *Формування етнопедagogičної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі вокально-хорового навчання*. Автореф. дис. канд. пед. Наук, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Київ 2019].
- Gorbunova L.S.: *Osvita dlâ doroslih: kognitivno-komunikacijni strategii ta praktiki*. Avtoref. Dis. Doktora filosof’s’kih nauk, NAPNU. Ìnstitut Višoi osviti, Kiiv 2015. Pobrano z: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Gorbunova_19.10.2015_avtoref.pdf [20.06.2022]. [Л.С. Горбунова: *Освіта для дорослих: когнітивно-комунікаційні стратегії та практики*. Автореф. дис. доктора філософських наук, НАПНУ. Інститут Вищої освіти, Київ 2015].
- Gordon M.: *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*. Przeł. E. Klekot. PIW, Warszawa 2005.
- Ingarden R.: *Przeżycie, dzieło, wartość*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.
- Józefowicz A. et al.: *Sztuka i jej miejsce w edukacji międzykulturowej – idee, koncepcje i rozwiązania metodyczne*. Wydawnictwo Adam Marszałek – Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, Toruń–Białystok 2015.
- Jóźwiak M. et al.: *Inspiracje muzyczne do podręcznika „Nasza Szkoła” kl. 3*. MEN–ORE, Warszawa 2016. <https://www.ore.edu.pl/2018/01/inspiracje-muzyczne> [dostęp: 27.04.2022].
- Khittl Ch.: *Polyästhetische Erziehung. Integrative Musikpädagogik*. W: *Lexikon der Musikpädagogik*. Hrsg. S. Helms, R. Schneider, R. Weber. Bosse, Kassel 2005, s. 204–206.
- Kisiel M.: *Doskonalenie kompetencji muzycznych studentów edukacji wczesnoszkolnej podczas zajęć terenowych w szkole*. W: *Praktyki pedagogiczne przestrzeni i miejscem ewaluacji kompetencji przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji: koncepcje, przemiany, rozwiązania*. Red. E. Musiał, J. Malinowska. Wydawnictwo Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2018, s. 87–100.
- Kłysz-Sokalska N.: *Muzyka jako narzędzie edukacji międzykulturowej*. „Życie Szkoły” 2021, nr 4, s. 45–50.
- Konaszekiewicz Z.: *Fenomen polskiej edukacji muzycznej*. „Konteksty Kształcenia Muzycznego” 2014, nr 1 (1), s. 11–25. <https://doi.org/10.5604/2392277X.1150102>.

- Konaszekiewicz Z. et al.: *Standardy edukacji muzycznej. W: Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych.* Red. A. Białkowski. Fundacja Polskiej Rady Muzycznej, Warszawa 2008, s. 100-149. Pobrano z: https://www.muzykajest.pl/images/stories/standardy_calosc.pdf [27.04.2022].
- Kuročko Ľ.: *Ukraїns'kij Ńkil'nij piŃennik.* PZWS, Warszawa 1970. [Ї. Курочко: Український шкільний пиŃенник].
- Lobova O.: *Mistectvo. Piđručnik dla 3 kl. Ńkolar, Kiїv 2020.* [O. Лобова: Мистецтво. Підручник для 3 кл. Шкolar, Київ 2020].
- Lorek M., Zatorska M.: *Nasza szkoła. Podręcznik do szkoły podstawowej. Klasa 3 cz. 2.* MEN, Warszawa 2016.
- Nicolis G., Prigogine I.: *Self-organization in Nonequilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order Through Fluctuations.* Co. J. Wiley&Sons, New York-London-Sydney-Toronto 1977. <https://doi.org/10.1002/bbpc.197800155> [dostęp: 22.06.2022].
- Nikitorowicz J.: *Młodzież pogranicza kulturowego Polski, Białorusi, Ukrainy wobec integracji europejskiej. Tożsamość, plany życiowe, wartości.* Trans Humana, BiałyŃtok 2000.
- Ratajski S.: *Edukacja kulturalna w pracach UNESCO i organizacji europejskich.* W: *Edukacja poprzez kulturę. Kreatywność i innowacyjność.* Red. D. Ilczuk, S. Ratajski. Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2011, s. 13-32.
- Rebrova E.: *HudoŃestvennaâ identifikaciâ kak faktor podgotovki učitel'ej muzyki i horeografii v usloviâh polikul'turnoj obrazovatel'noj sredy.* „Ars Inter Culturas” 2018, nr 3, s. 137-154. <https://doi.org/10.34858/AIC.3.2014.49>. [E. Реброва: Художественная идентификация как фактор подготовки учителей музыки и хореографии в условиях поликультурной образовательной среды].
- Van B., NikolaĽ G.: *Struktura transkul'turnoi kompetentnosti magistriv muzičnogo mistectva.* „Pedagogični nauki: teoriâ, istoriâ, innovacijni tehnologiĽ” 2021, vyp. 5 (109), s. 305-316. <https://pedscience.ssru.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/31.pdf> [dostęp: 20.06.2022]. [B. Ван, Г. НіколаĽ: Структура транскультурної компетентності магiстрiв музичного мистецтва. „Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології” 2021, вип. 5 (109), с. 305-316].
- Welsch W.: *ToŃsamość w epoce globalizacji - perspektywa transkulturowa.* W: *Estetyka transkulturowa.* Red. K. Wilkoszewska. Universitas, Kraków 2004, s. 31-43.
- Witkowski L.: *W stronę edukacji (dla) pogranicza (pedagogiczne Bachtinalia).* „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4, s. 47-66.
- Wojnar I.: *Teoria wychowania estetycznego. Zarys problematyki.* Wyd. 4. Wydawnictwo „Źak”, Warszawa 1995.